

УДК 340.12

О.С. ГОЛОВАЩЕНКО, канд. юрид. наук, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України

СОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВИ: АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ МОДЕЛЕЙ

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, соціальна правова держава

Процеси розвитку державності в сучасному світі характеризує поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань і особливо таких загальнолюдських цінностей, як демократія, права і свободи людини, гуманний та справедливий правопорядок. Наслідком такої тенденції стало формування й конституційне закріплення концепції демократичної, соціальної правової держави як синтетичного відображення загальнолюдського призначення останньої.

Проблематика соціальної правової держави активно розробляється українськими правознавцями. У наукових роботах В.Д. Бабкіна [1], П.М. Рабіновича [2], О.В. Скрипнюка [3], І.В. Яковюка [4] та інших авторів порушуються питання історії виникнення та становлення соціальної правової держави, визначаються її поняття та принципи, аналізується зарубіжний досвід розбудови. Визнаючи важливість таких досліджень для формування відповідної вітчизняної моделі, необхідно зазначити, що не менш значущим для юридичної науки є наукове обґрунтування співвідношення моделей правової та соціальної держав, що і є метою статті. Новизна роботи полягає у порівнянні правової та соціальної держав на основі їх єдності та узгодженості, враховуючи наявність певних протилежностей між двома концепціями державотворення.

На теперішній час для більшості сучасних країн характерним є те, що на рівні консти-

туційної моделі не розмежовуються ознаки демократичної, соціальної правової держави. Така триєдина модель уособлює оптимальне на сьогодні співвідношення між ними. Безумовно, таке співвідношення вказаних складових не виключає можливості існування певної напруги між ними. Позиція щодо узгодженості демократії і правової держави, правової держави і соціальної державності не є аксіомою. Відомо, що демократичний процес являє собою перманентну, ніколи наперед не відому за своїми наслідками гру можливостей. Під час виборів до влади приходять різні сили, які по-різному можуть оцінювати пріоритетність тих чи інших конституційних засад. Зокрема, під різними політичними гаслами, уособлюючи волю більшості, яку вони представляють, ці сили легально, шляхом прийняття відповідних законів можуть намагатися змінити баланс певних складових. Водночас у співвідношенні з принципами як демократії, так і соціальної держави безумовно пріоритетного значення набуває принцип непорушності основних прав і свобод особистості. Як результат, ні парламентська більшість, ні виборчий корпус у цілому не можуть змінювати це співвідношення, як не вправі вони змінити й головні засади ліберально-демократичного суспільного ладу та системи господарства, які засновані на принципі плюралізму [5, с.30, 32-33].

Порівняння правової та соціальної держави дозволяє вести мову про існування певної схожості умов їх формування. Зокрема, можна констатувати, що втілення ознак правової держави створює сприятливе середовище для закріплення та розвитку моделі соціальної держави, адже в цьому випадку відбувається вдала дифузія відповідних форм, відоме доповнення правової держави соціальною складовою.

Дійсно, для формування соціальної правової держави необхідна наявність сукупності передумов. Так, економічною передумовою, безперечно, є високий рівень економічного розвитку країни, який дозволяє забезпечити прожитковий мінімум кожному, хто

потребує, а також достатні для соціального захисту людини кошти. Вдале функціонування сучасної соціальної правової держави можливе лише за умови високо розвиненої, ефективної, багатокладної соціально орієнтованої економіки, в умовах якої вільне підприємництво поєднується з пропорційним державним регулюванням господарського розвитку.

До політичних передумов виникнення держави даного типу можна віднести: приход до влади партій соціал-демократичної спрямованості, закріплення на конституційному рівні таких принципів, як поділ влади, народний суверенітет, формування високої політико-правової культури громадян, розвинутого почуття відповідальності, суспільної солідарності, інституціоналізацію демократичної моделі, що передбачає наявність політичного та ідеологічного плюралізму, створення парламентської системи із демократичними виборами, наявність незалежного та ефективного суду, вільну діяльність засобів масової інформації.

Соціальні передумови пов'язані зі стійкими змінами у громадянському суспільстві, що дозволяє забезпечити спадкоємність соціальної політики держави у випадках зміни правлячих партій, урядів і вищих державних посадових осіб. Становлення соціальної правової держави є важливим аспектом вдосконалення громадянського суспільства. Завдяки реалізації цієї моделі стає можливим забезпечення політичних, соціально-економічних, культурних прав громадян. Суттєвою особливістю відповідних процесів є визнання та розвиток прав «другого покоління» в їх гармонійному поєднанні з правами «першого покоління». Відомо, що становлення прав людини пов'язано з розвитком суспільних відносин у відповідній сфері. Так, соціально-економічні права формуються спочатку в соціальній та економічній сферах, а вже потім вони закріплюються юридично. Законодавець в юридичній формі закріплює такі соціальні можливості індивідів, які детерміновані соціально-економічними умовами життя

суспільства. Тому обсяг прав і свобод людини змінюється залежно від розвитку суспільства і держави. Значною мірою розвиток цих прав залежить від рівня демократії та правової культури суспільства.

Ідейними передумовами виникнення соціальної правової державності є поширення соціал-демократичної ідеології, сприйняття ідеї про ставлення до людини як до найвищої цінності, принципів поваги гідності кожної особистості, її права на життя, вільний розвиток, реалізацію власних здібностей. Відповідно до цих ідей інституціональна форма організації суспільства у вигляді держави має базуватися на принципах взаємної солідарності, відповідальності, додержання усіма громадянами та посадовими особами законів, забезпечення свободи, рівності всіх громадян перед законом і судом, толерантності. Духовна атмосфера у соціальній правовій державі повинна характеризуватися розвинутим почуттям соціальної справедливості, солідарності й гуманізму. Тому ідея соціальної правової держави – це найважливіша ідейно-моральна вимога переорієнтації свідомості суспільства.

Нарешті, ще однією, безпосередньо правовою передумовою формування соціальної держави є розвинена система соціального законодавства, зокрема, чинних міжнародно-правових актів. Система цих актів, які проголошують і гарантують політичні, соціально-економічні та культурні права особистості, утворює надійне правове підґрунтя соціальної правової держави, закріплює певні соціальні стандарти, забезпечення яких становить конституційний обов'язок держави. Найбільш повно своє вираження правова основа держави отримує у конституції, кодексах, окремих законах і підзаконних актах, які встановлюють соціальні гарантії в галузі оплати праці, соціального захисту, пенсійного забезпечення, освіти тощо.

Послідовний розвиток зазначених передумов у західних державах привів до того, що в результаті відповідних процесів відбулося доповнення правової держави соціальною

складовою, що фактично означало трансформацію правової держави у соціально-правову.

Отже, виникнення концепції соціальної правової держави свідчить про те, що соціальні та правові принципи організації держави мають певну єдність і узгодження. І хоча деякі дослідники вбачають певні протиріччя між принципами правової держави, яка проголошує невтручання в економічну сферу та захищає права і свободи індивіда, і соціальною державою, проте, на нашу думку, найбільш зваженою є позиція тих науковців, які бачать органічний взаємозв'язок правової й соціальної держав.

Дійсно, соціальні та правові принципи державного ладу мають певні суперечності між собою. Концепція правової держави заснована на ідеях верховенства права, демократії, поділу влади, рівності всіх громадян перед законом і судом, тоді як соціальна держава поєднує ці ідеї з ідеями соціальної справедливості, соціальної рівності. Для правової держави головне – захист громадян від зайвого втручання держави, для соціальної, навпаки, головне – захист соціально-економічних і культурних прав і свобод громадян силами держави, що передбачає її активне втручання. Однак практика багатьох сучасних країн світу свідчить про те, що дедалі частіше ці принципи поєднуються завдяки закріпленню у конституціях розвинених держав. Саме завдяки цьому поєднанню конституційно-правова теорія змогла здобути такий термін, як «соціальна правова держава». Отже, в сучасному розумінні принцип правової держави, як зазначають німецькі державознавці, не зводиться до захисту людини від державних посягань, а переслідує подвійну мету: рівною мірою обмежувати і забезпечувати діяльність держави, щоб гарантувати гідність людини, свободу, справедливість і правову захищеність її як у відносинах з державною владою, так і між індивідами [6, с.54].

Втім, якщо правова держава здебільшого не втручається у процеси розподілу суспіль-

ного багатства, забезпечення матеріального і культурного добробуту громадян, то соціальна безпосередньо займається вирішенням цих проблем, хоча й прагне не підірвати такі основи ринкового господарства, як приватна власність, конкуренція, підприємництво, індивідуальна відповідальність, а також не породжувати масове соціальне утримання. Держава є соціальною правовою тому, що вона гарантує людині свободу прояву: як особистості, яка відрізняється від інших фізичними або психічними якостями, тобто має індивідуальність; як члену соціального організму, яким є громадянське суспільство, тобто особистості, яка є членом суспільних і професійних організацій; як громадянину, який перебуває в особливих правових зв'язках із державою [7, с.198]. При цьому, визнаючи необхідність державного перерозподілу значної частки доходів на користь незаможних верств, головний акцент робиться на розвиток виробництва та збільшення суспільних ресурсів, що дозволяють постійно підвищувати й гарантувати гідний життєвий рівень всім громадянам.

Проведений аналіз свідчить про те, що питання співвідношення понять «соціальна» та «правова держава» вирішується науковцями досить неоднозначно. Деякі з них пропонують розглядати їх у контексті розвитку держави, яка визнає пріоритет прав людини і згідно з цим визначає форми та методи своєї діяльності [8, с.3-12; 9, с.23]. На думку інших, незважаючи на тісний діалектичний взаємозв'язок між цими поняттями, соціальна і правова держави повинні розглядатися окремо, бо вони мають різний державно-правовий зміст. Відповідно, правова держава розглядається суто як форма здійснення державної влади, що функціонує на основі права, а поняття «соціальна держава» як таке, що відображає сутність держави, тобто загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загально соціальних інтересів [10, с.96].

Водночас найбільш зваженою вважаємо позицію, відповідно до якої соціальна дер-

жава має розглядатись як матеріальний зміст та якісна характеристика правової держави [11, с.103-104]. Адже спільне вживання понять «соціальна» та «правова держава» свідчить про їх функціональну єдність, що дає підстави для визнання особливого характеру взаємовідносин між ними. Єдність соціальної правової держави виявляється в тому, що як правова вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Як соціальна ця держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві. Як демократична вона служить свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя [12, с.99].

Таким чином, аналіз співвідношення соціальної та правової держави свідчить про те, що ці дві моделі не перебувають в антагоністичних відносинах. Їх протиставлення можливе лише за умови обмеженого догматичного тлумачення сутності права, при якому втрачаються його гуманістична цінність, людиноцентричний підхід до розуміння сутності публічної влади. Безумовно, історії відомі приклади здійснення широкої соціальної політики в умовах відсутності сталих інституційних ознак правової держави. Зокрема, взірцевими у цьому відношенні залишаються радянська освіта та медицина, масштабна соціальна підтримка населення у ряді східних нафтовидобувних країн. Наведені приклади додатково доводять важливість соціальної складової у будь-якій державі, що

реально оцінює власну зацікавленість у забезпеченні стабільності інститутів влади. Водночас очевидним є усічений характер здійснення соціальної політики у наведених прикладах, адже правова держава здатна гарантувати відповідні блага на значно більш стабільних засадах.

Реалізація соціальної складової в межах правової держави гарантує більше шансів на те, що рух відповідних процесів відбуватиметься у напрямку подальшої гуманізації суспільних відносин за допомогою розширення переліку соціальних прав людини та громадянина, а також втілення у правових нормах принципу справедливості. Відповідно виконання соціальних програм є невідворотним лише у випадку, коли право і законність набудуть ознак структуроутворюючої матерії усієї суспільно-політичної дійсності, що є можливим лише в умовах правової держави, інституціонально здатної гарантувати принципи демократії, гуманізму, а отже, й забезпечення справедливого соціального захисту населення. У свою чергу, соціальна держава, розбудована на такій основі, здатна позитивно впливати на процес розподілу та перерозподілу суспільного блага, але при цьому дотримуватися правових норм, які забезпечують рівність усіх форм власності, недоторканність приватної власності, встановлювати персональну відповідальність особи тощо.

В Україні розбудова соціальної правової держави шляхом демократичних перетворень в усіх сферах суспільного життя обумовила зміни, завдяки яким розпочався новий етап утвердження прав людини на основі реалізації положень Загальної декларації прав людини та актів, що конкретизують викладені у ній стандарти. Як справедливо зазначається у літературі, особливістю цих процесів на пострадянському просторі є те, що розбудова соціальної держави тут відбувається одночасно з формуванням правової держави [13, с.62], а це, у свою чергу, допускає можливість виникнення невідомих західній практиці системних конфліктів. Так, очевидним є те, що будь-які досягнення у сфері

втілення моделі правової держави далеко не автоматично мають приводити до розвитку держави соціальної. Ряд авторів з цього приводу констатує, що певний прогрес, досягнутий сучасною Україною у здійсненні низки громадянських і політичних прав людини, котрі зафіксовано у Загальній декларації прав людини та відповідному Міжнародному пакті, супроводжується явним регресом у стані реалізації економічних і соціальних прав [14, с.9]. Поряд із позитивними змінами у сфері реалізації громадянських і політичних прав, зокрема, розширенням юридичних механізмів їх захисту, умови здійснення другого покоління прав не можуть бути охарактеризовані так само позитивно. Окрім безпосередньо економічних передумов відповідних процесів в Україні, не менш важливим є удосконалення юридичного забезпечення їх реалізації. Зокрема, необхідною є розгорнута регламентація соціальних прав, доведення їх змісту до максимальної конкретизації, яка б забезпечувала найбільш повну їх реалізацію [15, с.191]. Від цього залежить ступінь розвиненості соціальної складової у будь-якій правовій державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави / В. Д. Бабкін // *Правова держава*. – 2001. – Вип. 12. – С. 270–281.
2. Рабінович П. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження / П. Рабінович, Ю. Лобода // *Право України*. – 2001. – № 8. – С. 41–44.
3. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : монографія / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
4. Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять / І. В. Яковюк // *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук Укра-

їни / голов. ред. Ю. П. Битяк. – 2001. – № 1. – С. 103–104.

5. Мирич Й. Либеральная плюралистическая демократия / Й. Мирич ; обзор Л. Н. Верченова // *Либерализм, консерватизм, марксизм : проблем.-темат. сб. / гл. ред. Ю. С. Пивоваров*. – М. : РАН ИНИОН, 1998. – С. 29–33.

6. *Государственное право Германии* : в 2 т. / отв. ред. Б. Н. Топорнин ; сокр. пер. с нем. – М. : ИГП РАН, 1994. – Т. 1. – 312 с.

7. Скакун О. Ф. *Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник* / О. Ф. Скакун. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с.

8. Скрипнюк О. В. *Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління* / О. В. Скрипнюк // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – 2004. – № 2 (37). – С. 3–12.

9. Сокурєнко В. *Гуманістичний зміст концепції соціальної держави* / В. Сокурєнко // *Право України*. – 2000. – № 11. – С. 21–23.

10. Єрмоленко Д. *Співвідношення соціальної та правової держави* / Д. О. Єрмоленко // *Підприємництво, господарство і право*. – 2001. – № 8. – С. 95–96.

11. Яковюк І. В. *Соціальна і правова держава: співвідношення понять* / І. В. Яковюк // *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / голов. ред. Ю. П. Битяк. – 2001. – № 1. – С. 103–104.

12. Яковюк І. В. *Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення*: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Яковюк Іван Васильович. – Х., 2000. – 199 с.

13. Панкевич О. З. *Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загально-теоретичне дослідження)* / О. З. Панкевич. – Львів : Астрон, 2006. – Вип. 11. – 176 с. – (Сер. 1. Дослідж. та реф.).

14. Рабінович П. М. *Загальна декларація прав людини і Україна* / П. М. Рабінович // *Права людини і Україна* : пр. Львів. лаб. прав людини Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович та ін. – Львів : Світ, 1999.

15. Козюбра Н. Украина / Н. Козюбра // государство : сб. докл. – М. : Ин-т права и Конституционное правосудие и социальное | публич. политики, 2003. – С. 188-191.

Головащенко О. С. Соціальна та правова держави: аналіз співвідношення моделей / О. С. Головащенко // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 50–55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10gocasst.pdf>

Проведено порівняння правової та соціальної держав, враховуючи неоднозначність вирішення цього питання у науковій літературі. Наголошено на єдності соціальних та правових принципів організації держави, розглянуті певні суперечності між ними, відзначена певна схожість умов формування двох концепцій. Особливу увагу приділено розбудові соціальної правової державі в Україні, зважаючи на певні особливості країни.

Головащенко О.С. Социальное и правовое государства: анализ соотношения моделей

Проведен анализ соотношения правового и социального государств, учитывая неоднозначность мнений в научной литературе. Акцентируется внимание на единстве социальных и правовых принципов организации государства, несмотря на существование определенных противоречий, отмечается определенная схожесть условий формирования двух концепций. Особое внимание уделяется построению социального правового государства в Украине, учитывая особенности страны.

Golovaschenko O.S. a Social State and a Legal State: an Analysis of Correlation Models

This scientific article is dedicated to the general theoretic research of correlation of social and law state, principles of integration of these two models in frames of modern state formation. The attention is focused on the unity of social and legal principles of organization of the state, despite the existence of some controversy; there was some similarity between the conditions of formation of the two concepts. Particular attention is paid to establishing of social and law state in Ukraine, taking into account the peculiarities of the country.